

Queer múlt, queer jövő. A meleg identitáspolitikáktól a queer közösségiség újragondolásáig

Michael Warner az általa szerkesztett *Fear of a Queer Planet*¹ (Egy queer bolygótól való félelem) című könyv előszavában a következő kérdést teszi fel: mit akarnak a queerek? Ezt rögtön meg is válaszolja: a queerek nem csak szexet akarnak.² Az amúgy nagyon különböző, szerteágazó területeket összefogó tanulmánykötet ilyen módon való megnyitása igencsak szemléletes, a queer elmélet többnyire konszenzuális definícióját tekintve is. Annemarie Jagose szintetikus definíciója³ a queer elmélet történetét a „queer”⁴ szó történeti pályájából bontja ki. Jagose a queer fogalmát eredeti jelentéséhez viszonyított elmozdulásában írja körül, homofób szitokszókból performatív jelentésváltozást követően a kulturálisan marginalizált szexuális identitáspozíciókat jelölő értelméig.⁵ Ezzel egyidőben a queer egy olyan, „a hagyományosabb meleg és leszbikus stúdiumokból kialakuló elméleti modellt”⁶ is jelöl, amely egy sajátos kritikai pozíció érvényesítésével reflektál saját helyzetére. A queernek ezért „nagyon is fontos alkotóeleme a meghatározatlanság és a rugalmasság”.⁷

Jagose meghatározását Warner provokatív felvetésével összeolvasva körvonalazódik a queer elméletnek egy olyan flexibilitása, amely egyrészt kritikai elméletként lehetséges széles körű alkalmazásának ad teret,

- 1 Michael Warner: *Fear Of A Queer Planet*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2011.
- 2 Uo.
- 3 Annemarie Jagose: *Bevezetés a Queer elméletbe*. Ford. Sándor Bea. Új Mandátum, Budapest, 2003, 13.
- 4 A „queer” szó jelentése szó szerint furcsa, különös, igeként pedig az eltérítés, elrontás aktusára utal. Úgy is megérthető, mint ami a „straight” szóval szemben nyeri el jelentését, mely egyszerre jelent „egyenes”-t, de „heteroszexuális”-t is.
- 5 Jagose: i.m., 13.
- 6 Uo.
- 7 Uo.

másrészt viszont sejteti a queer elmélet önmeghatározásának nehézségeit is. Mert bár a queer fogalom történetiségében továbbra is a marginalizált szexualitásokkal kapcsolható össze, a queer elmélet és a queer politikák törekvései túlmutatnak azon az egyszerű elismeréspolitikai logikán, amelyeket ezek a marginalizált szexuális identitások, az LMBT⁸ gyűjtőnév önálló részeiként, egy autonóm önmeghatározás feltételezésére alapozva, külön-külön felvonultatnak. A queer mozgalom egyik jellemzője, hogy mind résztvevőit, mind politikai céljait tekintve heterogén elméleti mozgalom. Az viszont az egész queer elméleten és mozgalmon belül többnyire elfogadottnak számít, hogy a queernek meg kell őriznie ezt a rugalmasságát, instabilitását, heterogenitását annak érdekében, hogy elsősorban egy Foucault-i kritikai módszerre alapozva, felforgató lehessen a normalizáló/normatív struktúrákra nézve.

A Warner által használt értelemben a queer jelenthet tehát különböző szexuális orientációkat, de ezzel egyidőben egy episztemológiai attitűdöt is, mely nem korlátozódik a szexualitás területére. A queernek ebbe a jelentésébe így implicit módon az identitáskategóriák kritikája is benne foglaltatik: a queer feladata nem merülhet ki mindössze a marginalizált szexualitásoknak a domináns heteroszexuális társadalmi struktúrán belüli egyenlőtlen helyzetének reprezentációs politikák általi kezelésében. Arra irányul inkább, hogy azokat a kirekesztő és normalizáló mechanizmusokat tárja fel, amelyek a heteroszexualitásnak, illetve a nemek binaritásának ezen látszólag megingathatatlan dominanciáját lehetővé teszik. Queernek lenni, írja Warner, egy olyan kreatív, megtestesült kritikai attitűdöt jelent, amely újabbnál újabb módjait találja meg a normalizáció folyamatainak leplezésére és eltérítésére, „queerelésére”.⁹

Ennek fényében viszont feltehető a kérdés, kik azok a queerek, akiknek társadalmi jelenléte nem írható körül pusztán a jogi-politikai diskurzus identitáskonceptiójával. Honnan ered, hova vezethető vissza a queer teória gyanakvása az identitás fogalmának politikai hasznosításával szemben? Képes leválni a queer az önmeghatározásnak erről a logikájáról, és ha igen, mivel helyettesítheti ezt, hogy a jövőre irányuló politikai célokat és törekvéseket tudjon megfogalmazni?

A queer elmélet logikáján belül többféle válasz adható ezekre a kérdésekre, mely válaszok már-már paradox módon léteznek egymás mellett. A következőkben ezeket a feszültségeket feltárva igyekszem rámutatni arra, hogy bár a queer elméletnek a normativitásra, normalizációra irányuló kritikájával összeférhetetlen egy önmeghatározó identitás tételzése, a queer mégsem teheti meg azt, hogy lemondjon a marginalizált

8 leszbikus – meleg – biszexuális – transznemű

9 Warner: i. m.

szexualitások elsődleges differenciáján alapuló szerveződéséről. Amellett érvelek, hogy a queer elméletnek meg kell őriznie a szexualitást mint elsődleges differenciát kritikája kiindulópontjául, viszont ahhoz, hogy ne essen bele a normalizáláson alapuló exkluzionizmus csapdájába, új módjait kell megtalálnia annak, ahogy saját közösségi mivoltát tematizálja – ezt a queer a történelemmel való megélt, de reflektált és dialogikus kapcsolat kialakításával kezdheti el megvalósítani.

Az identitás kritikája

A melegjogi mozgalmak önlegitimációja és politikai céljai hasonló logikát követnek, mint a feminizmus reprezentációs törekvései. Az LMBT gyűjtőnév alatt ugyanis önmeghatározó, autonóm identitások igénye összpontosul, az identitáskategóriák performatív önmegnevezés által jönnek létre a mainstream heteroszexuális társadalommal szemben, azonban nem ezen kívül. Emancipációs mozgalmakként csakis egy már meglévő politikai diskurzusban képesek operálni, amelyben a jogegyenlőségként meghatározott egyenlőség az egyik szervezőerő.

A queer elmélet önálló kritikai elméletként való színre lépése, bár történeti forrásaiban szoros összefüggésben van a stonewalli lázadások, illetve az 1980-as évekbeli AIDS-járvány nyomán megszilárduló melegjogi aktivizmus politikai fellépésével,¹⁰ eszmetörténetileg az identitásról és szubjektumról való gondolkodás egyik jelentős fordulatával esik egybe. *Foucault and Queer Theory*¹¹ című könyvében Tamsin Spargo azt elemzi, hogy hogyan hasznosította a queer elmélet Foucault genealogikus módszerét, illetve azt is, hogy hogyan sikerült ezt a fajta kritikát konkrét politikai célokra, mozgalmi cselekvésre felhasználni. Spargo viszont felhívja a figyelmet, hogy konkrét lineáris oksági viszonyt leírni Foucault kritikája és hatalomelmélete, illetve a queer elmélet problémafelvetései között túlságosan leegyszerűsíti a 20. század végének társadalmi mozgalmi kontextusában és elméletében működő viszonyokat.

A queer elmélet számára viszont mindenképp meghatározó volt az a Foucault-i fordulat, amely a szexualitást nem egy viktoriánus haladásnarratívába helyezte bele, hanem a szexualitást övező diskurzusok feltárására irányult. Az ún. „represszív hipotézishez” képest, melyet

10 Ennek történeti áttekintéséért lásd Jagose: i. m.

11 Tamsin Spargo: *Foucault And Queer Theory*. Icon Books, Cambridge, U.K., 1999.

Foucault a *Szexualitás történetében*¹² tárgyal, és amely azt a domináns narratívát jelenti, mely szerint a szexualitást (mint eleve adott dimenziót), elnyomta a viktoriánus burzsoá helyénvalóság ideálja, és hogy ugyanez a szexualitás felszabadítható, a Foucault-i módszer sokkal inkább arra irányul, hogy történetileg tárja fel a szexualitást övező diskurzusok sokaságát. A queer elmélet identitásról és szubjektumról való gondolkodását továbbá a Foucault-i hatalomelmélet és különösen az ebből következő szubjektumkoncepció is jelentősen alakította: Foucault-i értelmében a szubjektummá válás folyamata nem egy autonóm cselekvő ágens önmeghatározó aktusaként, hanem a hatalom mozgásának a termékeként írható le. A szubjektummá válás, az *assujettissement* egyszerre jelenti a hatalomnak való alávetülést, de azt is, ahogyan ebben a mindent átható hatalmi mozgásban *szubjektumként* válunk felismerhetővé.¹³

Ennek eredendő nemi és szexuális dimenziója elsősorban Judith Butler performativitás-elméletén keresztül érthető meg.¹⁴ A biologizáló esszencializmuson és a kulturális konstruktivizmuson egyaránt túlmutatató performativitáselmélet azt a folyamatot írja le, ahogyan a test egy ismételten végrehajtott társadalmi performatívum nyomán nemmel rendelkező szubjektumként tűnik fel. A performatívum így kötelezően újra meg újra megismételt testi stilizációk olyan soraként érthető meg, melyet szigorú regulatív ideálok szabályoznak. Ezek a szabályok az ismétlés során egyre inkább megszilárdulnak, az ismételt jelentésadó gyakorlatok által a természetesség látszatát nyerve el. A szubjektumként való felismerhetőség feltétele ebben a totalizáló rendszerben a szabályszerű megtestesülés lesz. Épp ezért a nemek performativitása nem pusztán konkrét instanciája egy általánosabb értelemben vett hatalomnak, hanem már eleve áthatja a hatalom működését.

Butler tehát amellett érvel, hogy a hatalom eleve társadalmi nemi kontextusban működik, és a szubjektumok, amelyeket létrehoz, mindig nemmel rendelkező szubjektumok. Ahhoz tehát, hogy valaki szubjektummá váljon, társadalmilag értelmezhető módon, felismerhető nemmel rendelkezőként kell megtestesülnie, a regulatív keretrendszernek megfelelően. Ezek a szabályok viszont nem utólag internalizálódnak, hanem szubjektumképző erejűek, a velük való azonosulás pedig kötelező – így

12 Michel Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1996.

13 Foucault: i. m.

14 Butler a társadalmi nem performativitásának elméletét 1990-es *Gender Trouble* című könyvében fejti ki (Judith Butler: *Gender Trouble*. Routledge, 1990.), ezt a *Bodies That Matter* (magyarul Judith Butler: *Jelentős testek – A „szexus” diskurzív korlátairól*. Ford. Barát Erzsébet és Sándor Bea. Új Mandátum Könyvkiadó, 2005.) című könyvében a biológiai nem performativitásának leírásával is kiegészíti.

nemcsak a társadalmi nem írható le performatívként, hanem a biológiai nem, a test anyagiséga is eleve egy heteroszexuális, bináris logikába íródik bele. A szabályok pedig ugyancsak nem eleve adottak – érvényüket, autoritásukat a kompulzív ismétlésből, a citálhatóságból nyerik, a folyamatos ismétlésben pedig a természetesség, a szubsztancialitás látszatát nyerik el.

Ahhoz azonban, hogy a nemeknek ez a rendszere *normatív* érvénnyel működhessen, szükség van a normativitás határainak megvonására, vagyis a „normális” és a „deviáns” közötti különbségtételre. Ez a különbségtétel azt jelenti, hogy a nemek „természetes” rendje kizárásos logikával jön létre, amelyben a szabályok helyes elsajátítását, a velük való fantazmatikus identifikációt a kizárástól és a vele járó büntetéstől, vagyis az abjekciótól való félelem segíti elő.¹⁵ A társadalmilag felismerhetetlen módon való megtestesülés tehát az erőszak, az élehetlenség fenyegetését hordozza magában, viszont a normatív rendszernek a működéséhez szüksége van a nem-normativitás ezen területére. Butler szerint ez a háttérterület az, amely felől fel lehet tární a nemek normatív logikáját, és akár ki is mozdítani annak autoritását. A szabályok folyamatos ismétlése, citálása ugyanis magában hordozza a jelentés újraíródásának lehetőségét is – mint ahogy az a queer kifejezés esetében történt.

A társadalmi nemek tehát nem expresszívok, azaz nem egy előre adott belső lényeg kifejezői, hanem performatívok, saját „lényegüket”, természetességük látszatát működésük kötelező érvényű és fenntartott ismétléséből nyerik el. Butler azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a performativitás nem voluntarista, nem azonos a performansszal, a nemi megtestesülés túlmutat a teátrálison, és nem gondolhatunk el egy cselekvőképességgel rendelkező „színészt”, vagy tágabb értelemben aktort, aki egy tetszőlegesen választott szerepet „ad elő”.¹⁶ A teatralitásnak azonban, mindezek ellenére, kitüntetett szerepe van a performatívum működésének feltárásában, illetve a normatív szabályrendszer lehetséges újraírásában is.

Butler számára a teatralitás, a nemi kifejezőmódok parodisztikus színpadi megjelenítése a felforgatás lehetőségét jelenti. Butler a teatralitásban elsősorban leleplező jellege miatt lát szubverzív potenciált: a nemek szándékosan „helytelen”, a szabályoknak nem megfelelő, de mégis magát a szabályrendszert felmutató performálása denaturalizáló hatással bír, amennyiben a magukat természetesnek feltüntető regulatív mechanizmusok kijátszható, fluiddá tehető mivoltára hívja fel a figyelmet.

15 Lásd Judith Butler: *Jelentős testek*.

16 Judith Butler: Performative Acts And Gender Constitution: An Essay In Phenomenology And Feminist Theory. *Theatre Journal*. 1988 (40): 4.

Lehetséges azonban, hogy Butler túl nagy jelentőséget tulajdonít a paródiának mint felforgató gyakorlatnak. Bár tény, hogy a teatralitás politikája, a stilizáció, a paródia, a felforgató esztétikai élmény a queer mozgalom kezdetei óta a kritika fontos eszközeként van jelen, és fontos szervezőelemként funkcionál már a mozgalom történelmi kezdetei óta,¹⁷ a butleri leírásban a denaturalizáló színpadiasság célja mindig csak pusztán leleplezés lehet, annak felmutatása, hogy a regulatív rendszer természetessége nem több látszathál.

Az ebből a teoretikus háttérből merítő queer elmélet tehát a normalizáló mechanizmusok következetes feltárását és ebből következő leépítését tűzi ki céljául. Az identitáskategóriákkal szembeni gyanakvás forrása is identitás és normativitás több szinten való összefonódására vezethető vissza. Egyrészt a queer elmélet szempontjából a meleg identitáskategóriák lehetséges politikai céljai limitáltak, amennyiben politikai követeléseik a jogegyenlőségre, illetve az egyenlő reprezentációra korlátozódnak. A domináns heteroszexuális társadalomba való minél zökkenőmentesebb betagozódás, a heteroszexuális intézmények (a házasság, a család) reprodukálásának igénye végső soron a társadalomban működő, a domináns diskurzust formáló regulatív mechanizmusok el-sajátítását és fenntartását jelenti. A meleg identitáspolitikák így maguk is a normalizáció mechanizmusait működtetik.

Másrészt az identitáskategóriák maguk is kizárásos alapon jönnek létre, azaz normalizálnak. Ahhoz, hogy egy adott identitás határait viszonylag tisztán ki lehessen jelölni, az identitáskategóriának rendelkeznie kell egy belső normatív szabályrendszerrel, amelynek az identitást magukra alkalmazóknak többé-kevésbé meg kell felelniük. Az identitás határait pedig azoknak a kizárásával jelölik ki, akik ezeknek a normáknak nem felelnek meg. A heteronormativitás határain kívül kerülő, marginalizált szexualitások így a kizárásnak ugyanazt a logikáját reprodukálják, melynek eredményeként ők a normativitáson kívül esőként lettek meghatározva.

Harmadrészt az identitáskategóriák kisajátíthatóak a kapitalizmus, a neoliberalizmus és egyéb domináns rendszerek által. Ezáltal újabb normalizációs folyamatokhoz lesznek instrumentálisan felhasználhatóak. Ennek eredménye egyrészt egy olyan „kommersz”, steril, deszexualizált homoszexualitás feltűnése, amely könnyen emészthető, így áruvá is tehető, ez viszont azzal jár, hogy elveszíti kritikai jelentőségét. Ennek jellemző példája a homoszexuális turizmus jelensége, mely gyakran rasszista és kolonializáló diskurzusok működtetésével a „steril”, társadalmilag elfogadhatónak ítélt homoszexualitást úgy állítja szemben

17 Erről lásd Douglas Crimp: Introduction. *October*. 1987: 43.

egy egzotizált, faji különbségekbe ágyazott homoszexualitással, hogy mindkét félből hasznot húzzon.¹⁸ Ugyanígy kisajátítható a Butler által leleplező erejűnek ítélt drag is: deszexualizált formájában akár egy fogyasztható tehetségkutató valóságshow formáját is öltheti.¹⁹ De ugyancsak ebbe a logikába illeszkedik az ún. „homonacionalizmus”²⁰ jelensége is, amely a homoszexualitás iránti „nyugati” toleranciát arra használja fel, hogy más, főként keleti vagy arab társadalmakat homofóbként és így a liberális nyugati társadalomra veszélyesként tüntessen fel.

Egy queer kritikai megfontolás szerint tehát az identitáskategóriák reprodukálják azt a diskurzust, amely létrehozza az egyenlőtlenséget, ami ellen harcolnak, hiszen politikai követeléseik arra irányulnak, hogy a meleg-leszbikus-transznemű közösség tagjait a mainstream, heteroszexuális társadalomhoz hasonló jogokkal és elfogadással ruházzák fel anélkül, hogy a domináns struktúrát alapjaiban, működésében kérdőjeleznék meg. Kérdésessé válik az is, hogy mennyire önmeghatározó alapokra építkeznek ezek az identitások, vagy mennyiben jelentik a patologizáló, megbélyegző heteronormatív diskurzusok lerakódását, illetve ezeknek a normatív rendszerek igényei szerinti újraértelmezését.

Antirelacionális és antiszociális queer

A queer elméleten belül továbbra is feszültséget jelent ennek az ellentmondásos viszonyinak az elméleti és gyakorlati kezelése. Ezt tematizálja a queer elmélet ún. antirelacionális, illetve antiszociális fordulata, ami Leo Bersani²¹ és Lee Edelman²² nevéhez köthető, és amely a queer kritika központjába a szexualitást mint elsődleges differenciát, azaz mint egyetlen mozgósítható alapot igyekszik visszaállítani. Bersanit elsősorban az aggasztja, hogy a queer elméleten és mozgalmon belül egy megmagyarázhatatlan averziót vél felfedezni a „homoszexuális” mint jelölő,

18 Ennek egy esettanulmányáért lásd Martin F. Manalansan, IV: Race, Violence, and Neoliberal Social Politics in the Global City. *Social Text* 2005 (23): 3–4 (84–85), 141–155.

19 A mainstream kultúra által kisajátított, deszexualizált és depolitizált drag és a felforgató, „terrorista” drag közötti különbség elemzéséről lásd José Muñoz: The White To Be Angry: Vaginal Davis’s Terrorist Drag. *Social Text*. 1997 (52/53): 80.

20 A „homonacionalizmus” fogalmát Jasbir Puar vezeti be – lásd *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*. Duke University Press, 2007.

21 Leo Bersani: *Homos*. Mass.: Harvard University Press, Cambridge, 1996.

22 Lee Edelman: *No Future*. Duke University Press, Durham, 2007.

illetve a „homoszexualitás” iránt. És itt nem pusztán arról van szó, hogy a queer elmélet megpróbálná leválasztani a homoszexualitásról azt a patologizáló diskurzust, amelyben a fogalom létrejött. Bersani inkább azt kifogásolja, hogy az identitáskategóriák folyamatos, végletekig menő megkérdőjelezése és leépítése, a saját magára használt megnevezések konstruált mivoltára való állandó reflektálás megbénítja a queer elmélet és a queer politikák gondolati és cselekvési lehetőségeit, hiszen a totális dekonstrukció utolsó logikai lépése az eltűnés. Ennek a bénultságnak pedig az az elsődleges oka, hogy épp az állandó kritikai önreflexió miatt a queer leválasztotta önmagát a szexualitás dimenziójáról, és a pusztán politikai felé tolódott el. Bersani javaslata ennek a bénító helyzetnek a megoldására az lesz, hogy a queernek vissza kell térnie az eredendő differenciához, ami történetileg a mozgalom alapját jelenti: a szexualitáshoz – ahhoz, hogy vitalitást lehessen vinni az önmagát állandóan felszámoló mozgalomba, az erotikust újra a politikai elé kell helyezni.²³

Ez a tézis tovább bonyolítja a queer amúgy is ambivalens viszonyát az identitáskategóriákhoz. Bersani elismeri, hogy a queernek az LMBT identitáskategóriákra irányuló gyanakvása részben jogos. Így fogalmaz: „Míg bár a homofób elnyomással szembeni ellenálló gesztusként indult, egy meleg identitás kidolgozásának projektje mégis önmagában kétségbevonható. Mert nem arról van szó, hogy ez az identitás is a kizárás logikája mentén jött létre, egy olyan területet jelölve ki, amely könnyen felismerhető, mint fehér, középosztálybeli, liberális és meleg? És a jelölésnek ez az aktusa nem volt-e maga is egy jele, vagy inkább szimp-tómája annak az osztálynak, amit végül megjelölt? Pusztán csak egy meleg identitás keresése is eleve kijelölte azt a területet, ahol ezt az identitást majd megtalálta, hiszen a keresés laza aktusa már önmagában jellemezte az identitást, amelyet feltárni, felfedezni igyekezett.”²⁴

Vagyis összefoglalva, a „meleg” identitáskategóriával szemben leggyakrabban megfogalmazott vád a queer elméleten belül az, hogy ugyanazokat a hierarchikus, normatív és normalizáló struktúrákat hasznosítja és reprodukálja önmeghatározásában, amelyek iránt radikálisan kritikusnak kellene lennie. Warner nyomán továbbgondolva valójában a meleg identitás szervező alapja sem tételezhető eredendőként. Miért kellene feltétlenül a szexuális preferenciából kiindulva megértenünk ezt az identitást, foglalja össze a queer elmélet egyik kérdését Bersani, illetve a szexuális preferenciát miért „kötelező” a homoszexualitás és heteroszexualitás binaritásán keresztül elgondolni? Warner ezzel kapcsolatban

23 Bersani: i. m. 3.

24 Bersani: i. m. 3. (Ford. tőlem, B. N.)

úgy fogalmaz, hogy ebben a homo- és heteroszexualitás-diád által szabályozott rendszerben a nem maga is „a személyek közötti irreducibilis fenomenológiai különbség”²⁵ hordozójává válik.

Bersani viszont azon az állásponton van, hogy ha ez a gyanakvás nem is megalapozatlan, következményeiben sokkal kevésbé felszabadító, mint maga a tárgy, amit kritizál. A konkrét szexuális preferenciára szerveződő és konkrét politikai célokra irányuló identitáskategória destabilizációja ugyanis, Bersani szerint, ahhoz vezet, hogy a queer elmélet épp a hegemon struktúrákkal, regulatív rendszerekkel szembeni ellenállás lehetősége alól ragadja ki a biztos talajt. Bersani szerint a queer tehát önmaga létlehetőségét számolja fel, ha az identitáskategóriák radikális tagadása mellett kitart: „Önmagunkat töröltük el azáltal, hogy denaturalizáltuk az ismeretelméleti és politikai rendszereket, amelyek minket megkonstruáltak. Ezen rendszerek hatalmát csak minimálisan ingatja meg az, ha 'pusztán' történeti mivoltukat felfedjük. Nem kell természetesnek lenniük ahhoz, hogy dominánsak maradjanak; demisztifikációjuk nem lehetetleníti el működésüket. Még ha ma a melegek elutasítják a számukra már kidolgozott identitást, a domináns heteroszexuális társadalomnak nincs szüksége a mi bele vetett hitünkbe ahhoz, hogy a dominanciával járó privilégiumokat továbbra is élvezni és gyakorolni tudja.”²⁶

Bersani kritikája leginkább a Foucault-i hatalomelmélet butleri kiegészítése szempontjából jelentős. Ha ugyanis elfogadjuk Butler azon tézisét, hogy a nemek és a szexualitás regulatív rendszerei nem pusztán egy általános értelemben vett hatalom partikuláris instanciái, hanem a szubjektumalkotó hatalom működésének feltételei, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a queer kritika kérdezmódjából nem lehet kiiktatni a szexualitás, illetve a nemi megtestesülés dimenzióját. Ha a queer elmélet céljául a normalizáló folyamatok leleplezését és megkérdőjelezését tűzi ki *általában véve*, akkor is számolnia kell azzal, hogy a szexualitás, a heteronormativitás, a nemek kötelező binaritása hogyan hatja át ezeket a regulatív mechanizmusokat.

Nem világos azonban, hogy a Bersani által javasolt kritikai stratégia hogyan képes hosszú távon megkérdőjelezni a heteronormativitás által kijelölt határokat, amelyen a queer helyezkedik el. Bersani tanulmánya, amely szemléletesen a „We” („Mi”) címet viseli, a queert úgy pozicionálja, mint ami szigorúan a marginalizált szexualitások helyzetét tematizálhatja, és ezen belül is a szexualitás dimenzióját kell vennie a cselekvés alapjául. Bersani érvelése tehát leválasztja a queer elmélet

25 Warnert idézi Bersani: i. m.

26 Bersani: i. m. 5. (Ford. tőlem, B. N.)

gondolati irányultságáról azokat a dimenziókat, amelyek a szexualitással együtt vagy ehhez képest járulékosan határozzák meg a szubjektum helyzetét, antirelacionálisként tételezve így a queert. Ennek következetes fenntartása, a szexualitás mint elsődleges differencia *egyetlen* differenciaként való felmutatása egy olyan stabil alapot vetít rá a queerségre, ami a queer fogalmát az autonóm identitáskategóriák önmeghatározásával kezdi el rokonítani. A queerne egy ilyen exkluzív logikában való rögzítése pedig inkább vezet a normatív struktúrák reprodukálásához, mint ezek lehetséges kibillentéséhez.

Lee Edelman²⁷ a queer antiszociális önmeghatározása mellett érvel: mivel a queerek eleve ki vannak zárva a jövőre irányuló politikákból, írja, ezért a queer nem tehet többet, mint hogy kivonja magát a mainstreamből. Az antiszociális queer-projekt tehát egy időbeli queerség, hiszen a „reproduktív futurizmus”,²⁸ vagyis a heteroszexuális reprodukciós logika radikális elutasítását jelenti. Edelman kritikája tehát a jövőre irányuló politikák diszkreditálását tűzi ki céljául. Ezek a heteroszexuális rendet szolgálják, hiszen a politika mozgatójává a gyerekek, vagyis a következő generáció érdekei válnak (névlegesen legalábbis, hiszen ezek a politikai célok gyakran nem mutatnak túl a jövő fogalmának a jelen érdekeire való kisajátításánál.) A queerek, performatív megbélyegzésük által, eleve kiszorulnak ebből a jövőképből, hiszen úgy állítják be őket, mint akik eredendően antiszociálisak és jövőellenesek abból kifolyólag, hogy képtelenek (vagy nem hajlandóak) részt venni a reproduktív-futurista politikai projektben. Épp ezért a mainstream politika nem a queerek életének fenntartására irányul, jövőképe az emberi élet reproduktív fenntartása körül körvonalazódik.²⁹

Edelman szerint a queer mozgalomnak erre nem az kellene a válsza legyen, hogy mindezek ellenére megpróbál beépülni ebbe a futurista rendbe. Amit a queer tehet, az az, hogy tudatosan kivonja önmagát a jövőre irányuló politika heteronormatív logikájából. A queer feladatává tehát, Edelman szerint, a negativitás, az irónia és a halálöszton tematizálása válik, azért, hogy a queer a reproduktív futurizmusba ne belesimulni próbáljon, eredménytelenül, hanem hogy feltárja ennek ideológiai ellentmondásait. Bár Edelman érvelése hasznos lehet abban, hogy tematizálja a queerne a „mainstreamhez”, a (hetero)normatív társadalomhoz képesti pozícióját, a jövőre irányuló gondolkodás elutasítása azonban jelentősen beszűkíti egy queer politikai projekt cselekvési lehetőségeit.

27 Edelman: i. m.

28 Bersani: i. m.

29 Bersani: i. m.

Egy queer közösségiség tematizálása felé

Jack Halberstam arra tesz kísérletet, hogy a queert egy relacionális pozícióba visszahelyezve egy olyan történeti-esztétikai „queer archívumot”³⁰ vázolja fel, amely a queer ellenállásnak a mainstream kultúra által elfedett pillanatait és helyszíneit mutatja meg. Halberstam a kudarc fogalmából indul ki, amely szükségszerű konstitutívuma a kapitalizmus logikájának. A piacalapú gazdaságban, mondja, szükségképpen vannak győztesek és vesztesek: azok, akinek sikerül tőkét felhalmozni, illetve azok, akiknek nem.³¹ Halberstam tanulmányában nem történeti tényként kezeli ezt a logikai összefüggést, hanem megpróbálja úgy vizsgálni a kudarc jelenségét, mint az antikapitalista és queer ellenállás egy feltárható történelmi narratíváját.

Az ellenállásnak a kudarc, veszteség felőli megközelítése James C. Scott³² elméletével köthető össze, amely a társadalmi interakcióban működő nyílt, illetve rejtett forgatókönyveket különböztet meg. Eszerint minden kiegyenlítetlen társadalmi interakciónak két szintje van – egy, ami a felszínen, expliciten történik, és egy „rejtett forgatókönyv”, ami a nyílt forgatókönyv mögött rejtőző stratégiákat jelenti. Scott elméletében tehát az elnyomásnak, a dominanciának való alávettség eltérése, a vele szembeni látszólagos indifferencia is lehet az ellenállás „rejtett forgatókönyve”,³³ amennyiben stratégiai jelentőséggel bír, és a hierarchia, domináns viszony valamilyen módon való rejtett eltérítését, szubverzióját jelenti. Scott az ellenállásnak ezen rejtett formáit „a gyengék fegyverének”³⁴ nevezi.

Halberstam tézise, hogy a kudarcot is megérthetjük úgy, mint egy ilyen rejtett forgatókönyvet, a „gyengék fegyverét”, ha figyelemmel követjük, hogy hogyan hasznosította a queer mozgalom, művészet, elmélet ezt a fogalmat, és hogyan fordította, produktív módon, a domináns struktúrák ellen. Ahogy Halberstam fogalmaz, „Gyakorlatként értelmezve, a kudarc felismeri, hogy léteznek alternatívák a domináns kultúrába beágyazva, és hogy a hatalom sohasem tökéletesen következetes; a kudarc képes kiaknázni az ideológia kiszámíthatatlanságát és következetlenségeit.”³⁵

30 Jack (Judith) Halberstam: *The Queer Art Of Failure*. Duke University Press, Durham [NC], 2011.

31 Halberstam: i. m.

32 James C. Scott: *Domination And The Arts Of Resistance*. Yale University Press, New Haven, 2008.

33 Uo.

34 Uo..

35 Jack Halberstam: *The Queer Art of Failure*. (Ford. tőlem, B. N.)

Ebből kiindulva Halberstam arra tesz kísérletet, hogy feltárja a kudarc történeti működésének queer mozzanatait, vagyis azokat a történelmi jelentőségű pillanatokot, ahol a veszteség úgy tűnik fel, mint egy rejtett alternatíva a domináns diskurzuson belül, ami azonban épp a diskurzus által kerül elleplezésre. Azokról a történelmi-esztétikai mozzanatokról igyekszik egy pillanatképet készíteni, amelyek valahogy a heteronormatív és kapitalista „józan ész” logikájának következetlenségét fordítják maga ellen, és így, tágabb értelemben, magát a normativitást, a normalizáló rendszer működését vetik kritika alá. A „queer józan ész”, Halberstam leírásában, szembe megy a kapitalista és heteroszexuális konformizmus termelési kényszerével, és ehelyett olyan „antikapitalista, nem-reproduktív” létmódokat hoz létre, amelyek, Warner szóhasználatával élve, a domináns kultúra megtestesült kritikájaként működnek.

Halberstam célja ezzel a szöveggel tehát egy ellen-narratívát felvázolni a kudarc ilyen jellegű reprezentációival szemben. Ez a projekt egyaránt történeti és esztétikai, hiszen azt célozza meg, hogy a queer létmódok olyan pillanatait fedje fel, amelyeknek elsősorban a művészi reprezentációja „sötétben” maradt a mainstream siker/kudarc narratívákhoz képest. Ezekből a kulturális és szubkulturális produktumokból, szerinte, kirajzolódik egy alternatív tájkép, mely a „zavar, magány, elidegenedés, lehetetlenség”³⁶ affektusait nem a hegemon diskurzusba akarja visszailleszteni, hanem ezzel feszültségben egyfajta queer „józan észként” mutatja fel, és mint ilyen, kritikai értéke van a domináns, elnyomó, hegemon struktúrára nézve.

Halberstam próbálkozása sikeresnek tekinthető abból a szempontból, hogy konkrét támpontokat kínál a normatív kultúra által kisajátított, fogyaszthatóvá tett gay kánon, illetve a mainstream narratívái által elfedett queer kulturális produktumok közötti különbségtételhez. Halberstam élesen kritizálja továbbá a queer elmélet antirelacionális és antiszociális gondolati irányait, azonban maga sem kínál megoldást arra, hogy hogyan lehet a queer jövőről a domináns kultúra narratíváin kívül vagy ezekkel szemben gondolkodni. A „queer archívum” felszínre hozására tett kísérlet azonban a queer temporalitásról való gondolkodás új lehetőségeit nyitja meg.

Szintén a queer elmélet antiszociális és antirelacionális fordulatának kritikájából kiindulva José Muñoz a queer egy olyan meghatározását nyújtja, amely egyrészt árnyalja a queer mozgalom lehetséges politikai céljait, másrészt összekapcsolja a szexualitás, kritika és mindennapi cselekvés dimenzióit. Muñoz magának a queernek a természetében vél felfedezni egy olyan utópikus dimenziót, amely a queer eredendő

36 Halberstam: i. m.

történetiségéből bontakozik ki, és a queer gondolkodást kikerülhetetlenül a jövő felé orientálja. Ebből a queernek egy olyan meghatározása bontható ki, mely szerint a queer „a vágnak egy elméletileg megalapozott módja, amely segít nekünk a jelen kuszaságán túl látni és érezni.”³⁷ Eszerint a queer egy olyan elmélet és praxis, amely segít leleplezni a totalizáló prezentizmus korlátait, azokat a szabályozó mechanizmusokat, amelyek a jelen valóságát megingathatlannak tüntetik fel. A queer a jövő felé való irányultságával, a jövőre mutató vágy tematizálásával segít felfedni a jelen inkonzisztenciáit, vagyis nem működhet pusztán negatívként, valódi kritikai erejét a cselekvésnek a jövő felé orientálásából meríti.

Hasonlóan ahhoz, ahogy Halberstam egy queer archívum, egy queer múlt körvonalazására tett kísérletet, Muñoz is úgy gondolja, hogy a queer jövőt a cselekvés esztétikájában pillanthatjuk meg, legyen szó hétköznapi performatívumról vagy művészi reprezentációról. A jövőbe mutató queer esztétika körvonalazásához és értelmezéséhez Muñoz egyrészt a német idealizmus filozófiájából, másrészt a Frankfurter Iskola gondolataiból merít, a legnagyobb hatással Ernst Bloch van rá.³⁸ A queer elméletet már kezdetétől fogva meghatározó, esztétika és politikai cselekvés közti összefüggés feltárásához Muñoz a stonewalli lázadás nyomán létrejövő jellegzetes queer kulturális produktumokhoz tér vissza. Bloch esztétikáján keresztül értelmezve a Stonewall után létrejövő queer (szub)kultúrában megmutatkozik valamilyen, a jövőre irányuló tudattalan, amely utópisztikus affektusként értelmezhető.³⁹

A blochi elméletnek a Stonewall-mozgalomra való rávetítése tehát arra késztet, hogy a politikai cselekvést ne válasszuk le affektív és esztétikai dimenziójáról. Ezért a queer mozgalom gyökerének megértéséhez vizsgálat tárgyává kell tenni egyrészt az adott kontextus kulturális termékeit és ezek átjárását a jelen és a jövő dimenziója felé, másrészt pedig azokat a politikailag mozgósítható affektusokat, amelyek nem explicit módon kerülnek kifejezésre ezekben a pop-kulturális vagy műalkotásokban, de valamennyire a jövőbe, illetve a cselekvés felé irányítják a befogadást és az értelmezést. A queer mozgalom történetének esztétikai olvasata így a reményt mint sajátosan a jövőre irányuló affektust mozgósítja.⁴⁰ Amit a queer elmélet ezen a ponton tehet, az az, hogy saját múltját oly módon teszi kritikai vizsgálat tárgyává, hogy a múlt potencialitásából

37 José Esteban Muñoz: *Cruising Utopia*. New York University Press, New York, 2009. (Ford. tőlem, B. N.)

38 Muñoz: i. m. 3.

39 Uo.

40 Uo.

a reményt mint politikai értékű affektust a jelenbe emeli át, rögtön a jövő felé irányítva azt. A múlt potencialitása eleve a jövőbe mutató utópikus remény megcsillanásában érhető tetten.

A remény fogalma azonban, pusztán csak blochi értelmében is, eleve magában foglalja a csalódás elkerülhetetlenségét, analóg módon azzal, ahogyan az austini beszédaktus-elméletben az ígélet nem működhet az ígélet megszegésének lehetősége nélkül, és ahogyan Butler-nél a performatívum mindig kudarcra van ítélve, mert a regulatív ideált mindig csak megközelíteni képes, beteljesíteni nem. Muñoz szerint azonban ez a feszültség remény és csalódás között nemcsak szükséges, hanem produktív is, vagyis számolni kell a csalódás lehetőségével, fel kell vállalni ennek kockázatát ahhoz, hogy a jelen totalizáló politikai negativitásából, a domináns diskurzusok belső következetlenségei által okozta zsákutcákból el lehessen mozdulni a jövő felé.

Muñoz queer utópiája tehát a queer elmélet antiszociális fordulatainak életigenlő elutasítását is jelenti. Muñoz az antiszociális queer elméletekben elsősorban azt kifogásolja, hogy bár hasznos kritikai támpontokat nyújtottak a queer kritika számára, antirelacionális negativitásuk mégis ugyanazt a politikai benualtságot reprodukálja, mint amit a kapitalizmus és neoliberalizmus által kisajátított „kommersz” meleg identitáspolitikákra jellemző. Muñoz tehát a queert csakis relationalitásának kritikai megőrzésében látja életképesnek, bár ezt a relationalitást sem a kommunitarizmus kritikátlan újrahasznosításaként érti meg.

A queer elmélet antirelacionális tézisében Muñoz elsősorban azt kifogásolja, hogy a queerség relationalitásának tagadásával, vagyis a queer erőszakos elméleti leválasztásával a faji, nemi meg egyéb partikularitások kategóriáiról egyidőben a queer történetileg kommunális, közösségi jellege is eltörlődik.⁴¹ Az antirelacionális queer számára tehát a szexualitás marad a differencia egyetlen jelölője, ez azonban újabb holtpontot idéz elő a politikai cselekvés lehetőségeivel kapcsolatban. Muñoznál a queer „szinguláris plurális”⁴² relationalitásának fenntartása egyidőben az Edelman-féle „no future” negativitásával is szembehelyezkedik. Amíg Edelmannel a jövő a gyerekeké, nem pedig a queereké, addig Muñoznál a queer csakis a jövő horizontjában érhető meg, vagyis a negativista és totalizáló „itt és most” helyett szintén csak horizontként – de nem hermetikusan, hanem egy közösség horizontjaként.

41 Muñoz: i. m. 11.

42 A „szinguláris plurális” fogalmát Muñoz Jean-Luc Nancy-tól kölcsönzi.

A queer fogalom igencsak sajátos történelmi pályát írt le: jelentése megbélyegző, homofób szitokszókból egy, a marginalizált szexualitások pozícióját tematizáló elméleti irányzat jelölőjévé vált. Bár jelentésébe bele van kódolva a flexibilitás, a rögzíthetatlenség, a queernek kritikai elméletként való működése egy viszonylag egységes elméleti attitűdöt feltételez, mely a queer kritika szervezőkereteként léphet fel. Teoretikus alapjaiban a queer elmélet egyrészt a Foucault-i hatalomelméletre és szubjektumkonceptióra, másrészt Judith Butler performativitás-elméletére építkezik. A queer kritika módszere ennek nyomán elsősorban a társadalomban működő normalizáló mechanizmusok leleplezése lesz, mintsem egy elnyomó-elnyomott viszony feltételezése és az ennek kiegyenlítésére irányuló törekvés.

A queer elmélet gyanakvása az identitáspolitikákkal szemben a queer kritikai módszer egyenes következménye. A meleg identitáskategóriák és az ezeken alapuló politikai célkitűzések ugyanis több szinten erősítik a normatív logikát, hozzájárulva ezzel az egyenlőtlenségeket megalapozó normatív rendszerek fenntartásához. A szexuális identitáscsoportok ugyanis egyrészt az egyenlőség intézményesítését, az egyenlő reprezentáció igényét teszik politikai projektjük tárgyává, hosszú távú céljuk így a normatív társadalomba való minél alaposabb beilleszkedés. Másrészt ezek az identitások, az önmeghatározás igényét követve, maguk is kizárásos logikán, tehát normalizáló módon jönnek létre, reprodukálva a heteroszexuális társadalom normatív mintáit. Harmadrészt az identitáskategóriák kisajátíthatóak a társadalomban működő domináns diskurzusok által, így fennáll a veszély, hogy maguk is a normalizáció eszközévé válnak.

A queer elmélet mindezek ellenére nem teheti meg, hogy feladja a szexualitást mint a differencia elsődleges jelölőjét, hiszen a normalizáló hatalmat ez alapjaiban hatja át. Ennek a dimenzióknak a kirekesztése a queer (ön)kritikai reflexiójából, ahogy Bersani fogalmaz, a queer önfelszámolásához vezethet. Bersani szerint a normatív rendszerek denaturalizálása nem vonja szükségszerűen maga után ezek destabilizálását, ez pedig zsákutcát jelenthet a queer mozgalom kilátásaiban. Lee Edelman ezzel egyidőben a jövőre irányuló politikáktól való teljes függetlenedés mellett érvel, a mainstream politikai diskurzus reproduktív futurizmusának elutasításaként.

Ezt a két gondolati irányzatot azonban nem övezi konszenzus a queeren belül. Halberstam és Muñoz mindketten a queernek a relacionális olvasata mellett érvelnek, a mindennapos praxis és az

esztétikai-politikai cselekvés kapcsolatát egy időbeli dimenzióból fejtik ki. Halberstam a queer múlthoz tér vissza, amelyből az ellenállás archívumát igyekszik feltárni, míg Muñoz a queer utópikus természetének affektív jellemzőit a queer múltból a jövőbe mutató kulturális produktumokon keresztül világítja meg. Viszont ahhoz, hogy ezekből a megközelítésekből egy valóban a jövőbe mutató queer projekt bontakozhasson ki, a queer közösségiség újragondolására van szükség. A halberstami-muñoz-i olvasatok összefüggéseiből láthatóvá válik, hogy ennek egyik módja a queer múlttal való megélt, kritikai kapcsolat fenntartása lehet, melyben a múltat átítató, politikai jelentőségű affektusok a jelen és a jövő queer ellenállását is áthatják. A queer ilyen módon a Warner által megfogalmazott célját is képes lehet betölteni: megélt, kreatív kritikaként reflektálhat saját, a normativitáshoz viszonyított pozíciójára.